

madził liczne cytaty rozmaitych autorów, którzy z poczuciem humoru dowodzą, jakoby *modernism* czy *postmodernism* to były nazwy puste, usiłujące znaczyć tak wiele, że nie znaczą nic, że nowinki ze świata kultury to nie żaden postmodernizm, lecz „zakupy”, że wszelkie post-, neo-, nowe ...-izmy są egzemplifikacjami terminologicznego „recyclingu” ułatwiającego „lumpen-postmodernistyczne” kariery (s. 57); wreszcie stwierdził, że post-strukturaliści mogliby z ręką na sercu (s. 204) przyznać, iż nie stworzyli żadnej nowej metodologii, iż wszystko, co publikują nie stanowi niczego innego jak tylko skutki dewaluacji nadmiernie produktywnego ilościowo aspirującego do autonomii modelu literaturoznawstwa zapoczątkowanego przez Nową Krytykę ze strukturalizmem, nie stanowi niczego innego – grzmiałby konserwatywny retor Harwood – jak efekty administracyjnej konieczności pisania, by piąć się po stopniach kariery akademickiej. Trzeba zapewne przyznać, że nie jesteśmy przyzwyczajeni do tego typu wypowiedziania się drukiem o teorii literatury. Niemniej, jak sądzę, warto zapoznać się z pełnym temperamencie piśmiennictwem metateoretycznoliterackim, nawet wtedy – czy zwłaszcza gdy? – nie reprezentuje ono swoimi poglądami głównego, postmodernistycznie poprawnego, nurtu humanistyki.

Dorota Heck

IVO POSPIŠIL,  
*FENOMÉN ŠILENSTVI V RUSKÉ  
 LITERATUŘE 19. A 20. STOLETÍ*  
 Masarykova univerzita v Brně 1995, s. 151

Szaleństwo, obłąkanie, dewiacje psychiczne – to niewątpliwie domena nauk z pogranicza psychologii i psychiatrii, jako motyw literacki zaś są zagadnieniami rzadko podejmowanymi przez badaczy. Interesującą próbę oglądu tego problemu na materiale literatury rosyjskiej przełomu XIX i XX w. stanowi prezentowana przez nas książka pióra współczesnego sławisty rodem z Czech – Ivo Pospíšila.

Piętnaście rozdziałów wyznaczających podstawową strukturę tematyczną publikacji stanowi oryginalną formę klucza-przewodnika po obszernym i jakże złożonym aspekcie badawczym. Znamienne, iż każda z tych części to jakby oddzielna płaszczyzna problemowa, w obrębie której autor dokonuje analizy specyficznego wycinka podjętego przez siebie tematu. Gdy ponadto pamiętać będziemy o dużej rozpiętości chronologicznej pola badawczego, która w znacznej mierze przekracza ramy określone w tytule pracy (autor odwołuje się bowiem zarówno do twórczości Aleksandra Puszkina, jak i prozy Aleksandra Solżenicyna), to nie powinna nas dziwić dosyć duża liczba rozdziałów w stosunku do objętości całości. Wydaje się, iż to na pozór zbędne rozdrobnienie tematu wyraźnie sprzyja usystematyzowaniu zagadnienia.

Dwie pierwsze części pracy I. Pospíšila (*Šilenství: kategorie – téma – motiv* oraz *Téma šilenství v ruské literatuře 19. a 20. století (Metodologické úvahy)*) można uznać za teoretyczne, przeprowadzone z punktu widzenia metodologii, wprowadzenie do tematu szaleństwa w literaturze rosyjskiej. Autor zawarł tu garść przemyśleń, z których wynika, iż obierana przez literaturoznawców dotychczas droga, prowadząca do badania tego

problemu, jako jednego z wielu motywów częściowych, przewijających się przez prozę i poezję rosyjską, nie do końca znajduje swoje uzasadnienie. Zdaniem autora bowiem, problem szaleństwa w literaturze rosyjskiej to, obok archetypu błazna czy też motywów eschatologicznych, także – a wręcz przede wszystkim – zagadnienie, które należy rozpatrywać przez pryzmat problematyki egzystencjalnej, jako jeden z wyznaczników duchowej warstwy dzieła literackiego, wreszcie – jako pierwiastek spójnie łączący człowieka i kosmos. I. Pospíšil neguje tu z całą stanowczością szeroko rozpowszechnione mniemanie, iż temat szaleństwa w literaturze jest jedynie zwykłym przedstawieniem chorób duszy, przeciwstawiając tezę, mówiącą o tym, że tego rodzaju twórczość prezentuje sobą poli-semiczny sygnał duchowej asymilacji człowieka, krzyk z ciemności. Z tego też względu za słuszny uznaje autor powrót do archetypicznych funkcji literatury, które pozwalają postrzegać dany utwór jako jeden z możliwych przykładów duchowej kreacji jednostki, wpisujący się jednocześnie w sferę społecznej etyki. Temat szaleństwa, jak sugeruje Pospíšil, jest wynikiem procesu ewolucji tendencji światopoglądowych i historycznych Słowian Wschodnich, opartego na odwiecznych w kulturze rosyjskiej antynomiiach. Ten krąg zagadnień podejmuje autor w rozdziale następnym (*Etické transcendence ruské literatury*).

Inicjujący ową część fragment z *Martwych dusz* Nikołaja Gogola, w którym Rosja jawi się jako tajemniczy Sfinks, stanowi punkt wyjścia do wnikliwego przyjrzenia się funkcji transcendencji etycznej w literaturze rosyjskiej. Autor podaje analizie szeroko zakrojony problem dualizmu, który będąc silnie zakorzenionym w mentalności narodu rosyjskiego od wieków kształtuje jego kulturę. Wystarczy tu wspomnieć chociażby o antynomii pogaństwo-chrześcijaństwo, patriarchalna

Ruś – nowa Rosja (za Piotra I), czy też starowiercy-ortodoksi. Szczególną uwagę Pospíšila przykuwa specyficzność literatury rosyjskiej XIX stulecia, przejawiająca się w planie gatunku. Takie podejście pozwoliło badaczowi na wykazanie wielości przeciwieństw dominujących w utworach Aleksandra Puszkina, Nikołaja Gogola, Fiodora Dostojewskiego, Nikołaja Leskova, czy też Lwa Tołstoj. Z jednej strony – jak podkreśla autor – każdy z tych pisarzy traktuje temat szaleństwa w szczególny, dla siebie tylko właściwy, sposób, z drugiej zaś – motyw ów zawsze sprowadzony zostaje do formy ucieczki od świata, jako swoiste wyzwolenie od otaczającej rzeczywistości. Przy czym – kontynuuje badacz – klimat dzieła literackiego kształtuje tak wszechobecny duch rosyjskiego ekstremizmu, jak i typowa rosyjska skłonność ku pasywności, duchowej oraz społecznej bierności. Pospíšil wskazuje ponadto na ślady filozofii wschodniej w dziewiętnastowiecznej myśli rosyjskiej, zwłaszcza u myślicieli związanych z gnostycyzmem – religijno-filozoficznym kierunkiem łączącym elementy chrześcijaństwa, filozofii hellenistycznej i religii wschodnich (D. Mierieżkowski, N. Bierdajew, O. Mandelsztam, N. Gogol, M. Bulhakow i inni). Czeski literaturoznawca przychodzi w konkluzji do istotnego wniosku, potwierdzającego postawioną na początku rozważań tezę, iż fenomen literatury rosyjskiej zamyka się właśnie w swoistym systemie etycznym, sprowadzającym się do stanu oryginalnej syntezy przeciwieństw, która łączy odwieczne antynomie wpisane w kulturę narodu z dualistycznym charakterem bytu ludzkiego.

Konsekwencją takiego stanu rzeczy – jak mniema autor publikacji – staje się wykreowanie specyficznego typu bohatera literackiego na przełomie stuleci, bohatera dotkniętego chorobą duszy, zaś szaleństwo (юродство) urasta do rangi gestu etycznego, ekwiwalentu duchowego



azyłu, głosu protestu wobec rzeczywistości. O tym właśnie traktuje część czwarta rozważań I. Pospíšila (*Šílenství jako etické gesto*). Badacz zastanawia się m.in. nad przyczyną tak dużej liczby bohaterów literackich o pogmatwanych charakterach, naznaczonych odmiennymi stanami ducha. Jak zauważa autor, źródłem tego można upatrywać i w uwarunkowaniach socjologiczno-historycznych (pojmowanie Rosji jako opiekunki i zwierchniczki całej Europy), i w szczególnej, wręcz magicznej roli języka rosyjskiego, i w nietypowej jak dla literatury funkcji zamiennika innych, słabiej rozwiniętych dziedzin życia – nawet polityki. Warto podkreślić, iż badacz interpretuje w związku z tym motyw szaleństwa jako swoistą przysłonę, maskę pozwalającą człowiekowi uciec od trudnej i złożonej rzeczywistości. Stąd proponuje autor uznać obecność postaci szalonych w utworach A. Puszkina, N. Gogola, N. Leskova, F. Dostojewskiego, a także M. Gorkiego za przejaw etycznego gestu protestu przeciw wszelkiego rodzaju uciskowi, wywodząc jego genezę z tendencji do unifikacji i średniowiecznej koncepcji życia według określonego, prostego schematu.

Natomiast w rozdziale piątym (*Žánrová funkce motivu šílenství*) Pospíšil wziął na warsztat badawczy twórczość A. Puszkina, A. Pogorielskiego i N. Leskova. Poddając analizie motyw szaleństwa przez pryzmat jego oddziaływania na formalną, strukturalną stronę utworu literaturoznawca prezentuje nowatorskie, niespotykane dotąd spojrzenie na literacki dorobek A. Puszkina. Liczne utwory autora *Eugeniusza Oniegina* są przykładem literackich obrazów postaw ludzkich, będąc zarazem szczególnym ujęciem dramatów egzystencjalnych. Jak podkreśla I. Pospíšil, w wielu wierszach Puszkina motyw szaleństwa prowadzi do transformacji gatunku, przekształceń struktury semantycznej (*Cyganie, Pottawa, Jež-*

*dziec miedziany*). Także w odniesieniu do prozatorskiego dorobku Puszkina autor pisze o tych pierwiastkach formalnych z zakresu tematyki bądź kompozycji, które pozwalają w jego przekonaniu rozpatrywać utwory w kategorii egzystencjalnej, nierzadko także metafizycznej tragedii. Podobną prawidłowość obserwuje badacz również w przypadku twórczości A. Pogorielskiego i N. Leskova, wykazując, iż rozpad osobowości bohaterów prowadzi jednocześnie do rozpadu struktury formalnej utworu i narodzin nowego gatunku (dramat egzystencjalny).

Motyw szaleństwa odisnął swoje piętno także na tzw. poezji kosmicznej XIX wieku, czyniąc z niej literacki obraz „śmierci rozumu”, powiązany niekiedy z utopijnymi wizjami potężnej Rosji. W rozdziale szóstym (*Smrt rozumu, Rusko a kosmická poezie*) autor analizuje to zagadnienie na materiale utworów poetyckich Wasilija Żukowskiego, Konstantina Batuszkowa, Jewgienija Boratyńskiego, F. Tiutczewa oraz Michaiła Lermontowa.

Powiewem świeżości tchnie również podejście badacza do twórczości N. Gogola (*Podivínství a šílenství jako podloží tvorby N. V. Gogola*), którego zwykło się postrzegać jako piewę folkloru ukraińskiego. Pospíšil widzi tak we wczesnym dorobku autora *Wieczorów na futorze niedaleko Dikańki*, jak i w komediach (*Rewizor*) oraz w *Martwych duszach* pierwiastki wspólne, wyznaczające charakter Gogolewskiego motywu szaleństwa. Autor monografii wyróżnia w tym kontekście fantastyczny, zaczarowany świat, w którym żyją ludzie-zwierzęta i ludzie-rośliny, mechaniczni bohaterowie i postaci-kukły. Ów specyficzny świat przedstawiony przesycony psychicznie „zwichniętymi” bohaterami służy ukazaniu sytuacji jednostki we wrogim jej środowisku kosmicznym. Twórczość Gogola stanowi ponadto, zdaniem literaturoznawcy, odzwierciedlenie utopijnego

mitu o niezwycięzonej, silnej Rosji, co szczególnie wyraziście przejawia się we wczesnych utworach tego rosyjskiego pisarza oraz w lirycznych dygresjach *Martwych dusz*.

Nicią łączącą kolejne dwie części jest spojrzenie na motyw szaleństwa w literaturze od strony aspektu socjologicznego. Pierwsza z nich zatytułowana *Šilenství ruské provincie a útěk nikam* traktuje o szaleństwie jako „produkcie” prowincji rosyjskiej, zamieszkałej przez postaci w rodzaju Oblomowa z utworu Iwana Gonczarowa, Paramona (Gleba Uspieńskiego *Obyczaje ulicy Rastierajewej*), czy też Fomy Gordiejewa z powieści Maksima Gorkiego. Dokonana przez autora analiza w drugiej z wyróżnionych przez nas części (*Šilenství jako odmítnutí stádnosti*) opiera się na założeniu, iż szaleństwo jest manifestacją negacji „stadnego” sposobu życia i niemożności adaptacji jednostki w społeczeństwie (na podstawie życia i twórczości Aleksandra Gribojedowa, Piotra Czaadajewa, Wsiewołoda Garszyna, Antona Czechowa i Leonida Andriejewa). Centralną część zawartych tu rozważań tworzy omówienie korespondencji Czaadajewa prowadzonej z bratem podczas pobytu myśliciela rosyjskiego w Anglii, Francji, Niemczech oraz we Włoszech.

W rozdziale dziesiątym *Krajnosti intelektu (L. N. Tolstoj - moderna - asketismus)* Pospíšil píše o Lwie Tolstoju, jego stosunku do koncepcji modernistycznych oraz idei ascetyzmu, bazując na najnowszych pracach sławisty amerykańskiego G. S. Morsona. Interesująco przedstawia się zwłaszcza rozważania badacza na temat krytycznej oceny przez autora *Anny Kareniny* dramaturgii W. Shakespeara i symbolizmu francuskiego.

Kolejny rozdział omawianej przez nas książki [*Typologie šilenství: Od sociálně psychologického projevu k existenciálnímu symbolu (F. M. Dostojewskij)*] wydaje się być najbardziej znaczącym, w

całości rozważań. Jego trzy części dają pełny obraz ewolucji twórczej drogi Fiodora Dostojewskiego, ze szczególnym wskazaniem na typologię szaleństwa: od motywów socjalno-psychologicznych po symbolikę egzystencjalną. Część pierwszą [*Prameny: mladý Dostojewskij (1846-1849)*] poświęcił autor wczesnej twórczości Dostojewskiego, podkreślając, iż to właśnie w tym okresie pojawiły się zaczątki „oné idée fixe”, która zdominowała dojrzałą twórczość tego pisarza. Poczynając od *Biednych ludzi*, poprzez *Sobowótora*, *Powieść w dziewięciu listach*, *Pana Procharchyna*, aż po niedokończony utwór *Nietoczka Niezwanowa* można zaobserwować prawidłowość polegającą na przekształcaniu motywów socjalnych w obrazy psychiki ludzkiej, na przejściu od szaleństwa ujmowanego w kategoriach indywidualnych po szaleństwo jako element ogólnoludzki, ponadczasowy, wzbogacony o treści symboliczne i filozoficzne.

Poszukiwania Dostojewskiego w zakresie formy i gatunku stanowią z kolei przedmiot rozważań części drugiej [*Experiment s tvarem a žánrem (1859-1866)*], obejmującej sobą średni etap twórczej drogi autora *Skrzywdzonych i poniżonych*. I. Pospíšil podkreśla ważkość zdobytych wówczas przez pisarza doświadczeń (zwłaszcza w odniesieniu do gatunków statycznych, z pogranicza dokumentu i literatury, jak np. kronika, czego przykładem są *Wspomnienia z domu umartwych*). Badacz wskazuje także na ewolucyjny i zarazem ambiwalentny charakter motywu szaleństwa u Dostojewskiego: „czarne szaleństwo zmienia się na szaleństwo światła, szaleństwo zła zmienia się na szaleństwo [...] dobra” (s. 85).

Trzecia i ostatnia część (*Od šilenství k niternému životu (1866-1881)*) tego oryginalnego tryptyku poświęconego F. Dostojewskiemu dotyczy uznanych za najważniejsze, dojrzałych powieści pisarza:



*Zbrodni i kary, Idioty, Biesów, Braci Karamazowych*. Także i tutaj Pospíšil wyróżnia specyficzną dwubiegunowość szaleństwa, które może zarówno być efektem rozstroju psychicznego (motyw sobowtóra), jak i antidotum na zło, siłą odradzającą, wskrzeszającą, wiodącą ku nieśmiertelności. W ten sposób kategoria szaleństwa wiąże się ściśle nie tylko z płaszczyzną socjologiczną (ucisk społeczny, wyalienowanie jednostki), ale także ze sferą psychologii. Stąd, zdaniem autora, tak istotną rolę dla zrozumienia ideowego przesłania twórczości Dostojewskiego pełni zawarty w niej temat bólu egzystencjalnego człowieka współczesnego.

Tragedia ludzkiego bytu zdominowała także niektóre utwory prozatorskie Aleksandra Grina, któremu badacz poświęca rozdział dwunasty (*Odvracení strany „zářivého světa” Aleksandra Grina*). Oscylujący między romantyzmem a fantastyką i groteską pisarz dotknął – jak zauważa Pospíšil – również problematyki psychologicznej, przedstawiając na kartach swoich utworów ciemne strony życia (*Opowiadanie Birka, Szczurotap, Zagadka przepowiedzianej śmierci i inne*).

Następne dwa rozdziały noszą niewątpliwie charakter komparatystyczny, pierwszy z nich bowiem stanowi próbę ujęcia problemu szaleństwa w porównaniu z koncepcjami rosyjskiego postmodernizmu (*Šílenství a ruský „postmodernismus”*), drugi zaś to zestawienie rosyjskiej i czeskiej literatury pod kątem podjętego w pracy zagadnienia (*Poznámky ke srovnávacímu tématu šílenství v ruské a české literatuře*).

Wnioski wypływające z przeprowadzonych w pracy rozważań nad motywem szaleństwa jako kategorią literacką zawiera ostatnia, piętnasta część zatytułowana *Místo závěru: Šílenství, tvar a funkce literatury*. Pospíšil dobitnie podkreśla, iż temat szaleństwa należy po-

strzegać nie tylko jako literacką ilustrację choroby duszy, ale także – a nawet przede wszystkim – jako sygnał kryzysu egzystencjalnego, prowadzącego do rozpadu osobowości, w ostateczności natomiast – do nadziei na duchowe odrodzenie. Z tego też względu autor skłonny jest określić literaturę rosyjską przełomu stuleci nie tyle mianem socjalnej, filozoficznej bądź psychologicznej, lecz właśnie egzystencjalnej.

Książkę wieńczą przypisy do poszczególnych rozdziałów, spis wybranej literatury pomocniczej oraz streszczenia w językach: angielskim i rosyjskim.

Kończąc prezentację publikacji I. Pospíšila muszę powtórzyć kilka uwag krytycznych odniesionych przeze mnie do innej pracy tegoż autora (zob. I. Malej, *Czeskie korzenie naukowego rodowodu René Welleka*, „Dykcja. Pismo literacko-artystyczne” 1997, nr 5 (wiosna), s. 215–217). Zwraca bowiem uwagę brak przekładów na język czeski cytowanych przez badacza fragmentów pochodzących z tekstów anglojęzycznych, co – podkreślam raz jeszcze – w znacznym stopniu wpłynęłoby na zwiększenie przyswajalności książki przez czytelnika. Razi także niekonsekwencja autora podczas operowania tytułami książek, które nie zawsze pisane są kursywą (w przypadku czeskich wersji tytułów utworów rosyjskojęzycznych). Niekiedy Pospíšil zapomina również o podaniu oryginalnego brzmienia tytułu dzieła literackiego.

Rekapitulując warto zaznaczyć, że *Fenomen šílenství v ruské literatuře 19. a 20. století* Ivo Pospíšila jest pierwszą tego rodzaju monografią, która stanowi próbę kompleksowego spojrzenia na zagadnienie szaleństwa w literaturze rosyjskiej przełomu XIX i XX w. Niewątpliwie o wartości pracy decyduje nader szeroki kontekst literacki w obrębie którego sprawnie i precyzyjnie porusza się autor. Szczegółowe omówienie zjawiska szaleństwa, jego funkcji i miejsca w twórczości

poszczególnych pisarzy przywiodło badacza do syntetycznego ujęcia podjętego przezeń tematu. Publikacja ta może z powodzeniem służyć tak jako źródło wiedzy, jak i przewodnik, bądź też inspiracja do dalszych badań nad literaturą rosyjską oraz innymi literaturami słowiańskimi.

*Izabella Malej*

LITTERARIA HUMANITAS IV.  
ROMAN JAKOBSON,  
Masarykova universita v Brne, 1996,  
s. 530

Kolejny tom z brneńskiej serii wydawniczej posiada wymowę i znaczenie szczególne, jest bowiem prawie w całości poświęcony Romanowi Jakobsonowi. We wrześniu 1993 r., w sześćdziesiątą rocznicę przybycia rosyjskiego uczonego do Brna, w Zakładzie Sławistyki tamtejszego uniwersytetu odbyło się międzynarodowe sympozjum, w którym obok gospodarzy (z Brna i Pragi) uczestniczyli także goście z Francji, Japonii, Niemiec, Polski, Rosji, Słowacji, Stanów Zjednoczonych, Ukrainy i Węgier.

W książce, obejmującej pięćdziesiąt prac, znajdują się te, które stanowią przypomnienie niektórych sławnych tez z dorobku wielkiego uczonego, bądź próbują je reinterpretować z perspektywy dzisiejszych trendów badawczych oraz te – wspomnieniowe i anegdotyczne, które ukazują R. Jakobsona w kręgu jego spraw i kontaktów prywatnych.

We *Wstępie* (s. 11-13) M. Mikulášek i D. Kšicová wyjaśniają, że tematyka brneńskich konferencji wyrasta z tradycji badań historyczno-porównawczych (przedstawiciel A. Veselovský) i sławistycznych (F. Wollman), które odnajdywały z kolei

inspiracje w kierunkach estetycznych i filozoficznych przełomu antypozytywistycznego (np. W. Dilthey, R. Ingarden), w koncepcjach praskiej szkoły strukturalnej (J. Mukařvský) i wreszcie u samego R. Jakobsona, pierwotnie przedstawiciela rosyjskiej szkoły formalnej. W latach trzydziestych stał się on dumą brneńskiej uczelni i przysporzył jej sławy. Tu się habilitował w 1933 r., w 1937 otrzymał profesurę i mógł swobodnie rozwijać swój ogromny talent.

Temat konferencji nawiązuje do tej tradycji: uwzględnia się w nim poetykę gatunków i kierunków literackich w świetle osobowości naukowej R. Jakobsona oraz hermeneutycznie pojęty związek genologii i estetyki strukturalnej wraz z semiotyką jako metodologiczny pomost ku dniu dzisiejszemu.

Materiały zgromadzone w tomie zamykają się w kilku kręgach tematycznych.

W pierwszym (*Dile Romana Jakobsona – metodologie – teorie*, s. 15-185) – poszczególni autorzy dokonują przeglądu reprezentatywnych myśli z systemu naukowego Jakobsona i w wielu przypadkach wzbogacają je o kontekst swych nowych interpretacji.

Thomas G. Winner (z Bostonu), pozo-  
stający pod niewątpliwym wpływem char-  
yzmy wielkiego uczonego, nawiązuje do  
podstawowej dyscypliny przez niego  
uprawianej, do językoznawstwa. Jakob-  
son z jednej strony walczył o jego auto-  
nomię, z drugiej zaś postulował integra-  
cję tej dziedziny z innymi kierunkami  
wiedzy, język natomiast jako podstawowa  
kategoria systemu lingwistycznego, sta-  
nowi siłę wyzwalamą wszelkie inicja-  
tywy (nie jest więzieniem – jak stwier-  
dza Jameson), jest sposobem wyrażania  
najbardziej wieloznacznych i subtelnych  
myśli. Priorytet języka w badaniach wią-  
zał się z wrodzonymi zdolnościami R.  
Jakobsona do sztuk werbalnych (w mło-  
dości uczony był poetą i tworzył pod